

Т. В. БАЧИНСЬКИЙ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОСВІДОМОСТІ: ДЕЯКІ ДИСКУСИЙНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглядаються основні підходи до розуміння правосвідомості з позицій філософії та теорії права. Надано авторське бачення широкого підходу до правосвідомості, який поєднує природно-правовий та позитивістський підходи. Розглядається співвідношення понять правосвідомості та праворозуміння.

Ключові слова: свідомість, правосвідомість, праворозуміння.

Рассматриваются основные подходы к пониманию правосознания с позиций философии и теории права. Представлено авторское видение широкого подхода к правосознанию, сочетающего естественно-правовой и позитивистский подходы. Рассматривается соотношение понятий правосознания и правопонимания.

Ключевые слова: сознание, правосознание, правопонимание.

The article deals with the problems of understanding of legal conscience, main approaches to legal conscience from the standpoint of philosophy, philosophy and theory of law. Thus, there is presented author's vision of approaches to legal conscience which combines natural law and positivist approaches.

Key words: conscience, legal conscience, law understanding.

Неоднозначність інтерпретацій правосвідомості обумовлена відмінностями методологічних підходів дослідників різних шкіл правознавства. Розуміння правосвідомості більшістю науковців спирається на позитивістський підхід, у той час, як сучасні тенденції досліджень вимагають детальнішої уваги до природно-правового підходу. Дається взнаки також складність феномена правосвідомості, який досліджується одночасно і правознавством, і філософією. Недостатнім є опрацювання у науковій літературі співвідношення понять правосвідомості та праворозуміння.

Поняття «правосвідомість» можна розглядати, виходячи із філософської категорії «свідомість». Існує чимало трактувань останньої, навіть у рамках самої філософської науки. Тим не менше, найбільш поширеним є визначення свідомості як найвищої форми опосередкованого відображення об'єктивної реальності¹. Загальновідомо, що свідомість є властивістю людської особистості, є усвідомленням людиною самої себе, навколишнього середовища, свого ставлення до нього.

У той же час інколи і серед філософів є прихильники психологічного напрямку дослідження поняття «свідомість», в якому визначальним вважається психічний стан носія свідомості. Так, одним із представників такого напрямку свідомість визначається як стан психічного життя індивіда. Такий стан виражається у суб'єктивних переживаннях подій зовнішнього світу і життя самого індивіда². Прихильники «психологічно-філософського» напрямку, виходячи зі згаданого формулювання свідомості, визначають правосвідомість через стан психічного життя індивіда, що виражається в суб'єктивних переживаннях правових явищ, котрі відбуваються як у всьому суспільстві, так і з індивідом особисто, та оцінці індивідом таких переживань³. На нашу думку, такий підхід до правосвідомості зосереджується виключно на одному з компонентів індивідуальної свідомості

(а згодом і правосвідомості) – психічних переживаннях, випускаючи з уваги інші її елементи: знання, ставлення до певної інформації.

Інші представники філософської концепції правосвідомості здебільшого зосереджуються на розгляді єдності та протилежності інтелектуальної діяльності індивіда і дійсності⁴.

У радянській філософській науці чимало учених досліджували суспільну правову свідомість із позицій конкретно-історичного соціального підходу, тобто як специфічну форму суспільної свідомості, підкреслюючи її «надбудовний» характер⁵. Юристи-матеріалісти – такі як, наприклад, С.С. Алексєєв, В.А. Бурмістров, Д.А. Керімов були єдині в думці, що в системі суспільної надбудови важливу роль відіграє її юридична складова, що виявляє свою сутність у вигляді складного соціального явища, представленого правом, правовими відносинами і правовою свідомістю. Суспільну правосвідомість під таким кутом зору пов'язують із соціальною дійсністю та позитивним правом (законами)⁶.

Крім того, в літературі виділяють ще два підходи до суспільної правосвідомості. Згідно першого, правосвідомість розглядається як ставлення людей до права, держави, правових явищ. Згідно ж другого, природу правосвідомості точніше відображає **онтологічна** позиція, де природа правосвідомості розглядається через її співвідношення із суспільним буттям. Так, суспільна правосвідомість визначається як усвідомлення суспільного буття, врегульованого нормами права. Перше визначення, як зазначається автором, занадто вузьке, оскільки правові норми виникли як відображення суспільного буття, а відтак і правосвідомість є відображенням суспільного буття⁷. Безумовно, друге визначення ширше за перше, але, на нашу думку, воно менш чітко характеризує специфіку правосвідомості.

На протипагу матеріалістичному підходу, ідеалістичне розуміння правосвідомості розглядає першопричиною формування правосвідомості дух, ідею чи божество. Так, вважається, що першоджерелом правової свідомості є ідеї та цінності, що перебувають поза суспільством і наче би мають самодостатнє значення⁸.

Для цілей нашого дослідження прийнятним слід вважати матеріалістичний підхід, оскільки зрозуміло, що на формування свідомості найбільше впливає оточуюче середовище, яке й є першопричиною формування правосвідомості. Адже при ідеалістичному розумінні правосвідомості досить складно встановити ті фактори, які безпосередньо її визначають, оскільки доволі абсурдно зараз стверджувати, що, наприклад, наша правосвідомість сформована безпосередньо Всесвітнім Розумом чи якимось божеством.

Правосвідомість та праворозуміння. Виходячи з категорій філософії права, стає очевидним, що правосвідомість тісно пов'язана із праворозумінням. Праворозуміння є інтерпретацією того, що, власне, відображає поняття «право»⁹. І праворозуміння, і правосвідомість є проявами людської свідомості. А формами відображення свідомості як у правосвідомості, так і у праворозумінні є, з одного боку, ідеї, теорії, думки, а з другого – почуття та емоції.

Проводячи розмежування між поняттями «праворозуміння» та «правосвідомість», відзначають, що інколи до праворозуміння включають і правоінтерпретацію; праворозуміння не наділене аксіологічними характеристиками на відміну від правосвідомості. Якщо праворозуміння є онтологічним зрізом свідомості людини, то правосвідомість виражається через оцінку та чуттєве ставлення¹⁰.

Незважаючи на риси схожості та відмінності між правосвідомістю і праворо-

зумінням, говорячи про правосвідомість, слід розуміти, що вона, безумовно, безпосередньо залежить від праворозуміння людини; тобто правосвідомість і праворозуміння взаємопов'язані. Праворозуміння є необхідним, іманентним складником правосвідомості: адже правосвідомості, «очищеної» від праворозуміння, існувати не може. Причому праворозуміння – це базовий, стрижневий складник правосвідомості. Правосвідомість і праворозуміння співвідносяться як ціле та частина.

На нашу думку, правосвідомість є сукупністю понять, ідей і почуттів щодо як позитивного права, так і природного права. Таке твердження може видатися дещо суперечливим, оскільки це докорінно протилежні підходи, які заперечують одне одного. Тим не менше, якщо розглядати правосвідомість індивіда, то зрозуміло, що його погляди можуть формуватися одночасно як стосовно природного права (основоположних прав людини), так і щодо позитивного права, оскільки ці обидва різновиди права так чи інакше присутні у суспільній діяльності. Інша річ, що питома вага якогось одного з них буде переважати. Тим не менше, це дозволяє говорити не лише про природно-правовий та позитивістський підходи до правосвідомості, а ще й про, так би мовити, комплексний за своїм змістом підхід, який поєднує у собі обидва варіанти.

Дещо нетрадиційної думки притримується О.Г. Щедрин, який вирізняє такі види правосвідомості: *природно-правова* (яка, на його думку, є найвищим її проявом); *легітська* (що ґрунтується виключно на державно-правовому авторитеті позитивного права і можливості державного примусу); *маргінальна* (правосвідомість осіб, котрі не вірять у цінність права); *злочинна* (але не у кримінальному значенні, а в сенсі усвідомленого наміру порушення позитивного права); *анархістська* (яка не визнає над собою влади позитивного права і держави)¹¹. Хоча названі види правосвідомості вирізняються не тільки на основі праворозуміння, але, як бачимо, воно тут безпосередньо теж фігурує.

Представники доктрини **природного права** вважають, що першоджерелом правової свідомості є, зокрема: вища моральна ідея справедливості, яка обумовлює зміст та призначення чинного позитивного права і слугує критерієм його оцінки; деякий самобутній і вічний дух нації; абстрактна ідея соціальної солідарності; вічні принципи загального розуму; вічні й незмінні принципи божественного порядку Всесвіту¹².

Однією із необхідних підвалин природного права є свобода особи. Так, Б.І. Чичерін виводив означення суб'єктивної правосвідомості на основі критеріїв *особистої свободи*, які розглядав у кількох іпостасях: зовнішньої, внутрішньої і суспільної свободи. Зовнішня свобода – це право. Внутрішня свобода – це моральність як усвідомлена вимога поступати так, щоб дії могли стати прикладом для будь-якої розумної істоти. Суспільна свобода – це перехід суб'єктивної моральності в суспільну і поєднання її з правом у суспільних союзах (сім'я, громадянське суспільство, церква, держава). У цьому сенсі правосвідомість як ідеал демократичної та правової держави заснована на *свободі*, тобто на можливості реалізувати свої інтереси за допомогою права; *рівності*, яка полягає в однаковому нормативному підході до реалізації особистих інтересів; *справедливості* – збалансованості наданих та одержаних суспільних благ на основі норм права¹³. Тут слід зауважити, що автор під поняття свободи підводить широкий ряд інших понять, що, можливо не зовсім вірно. Але з іншого боку, саме такий широкий ряд неформалізованих критеріїв і дає можливість говорити про правосвідомість з

природно-правових позицій.

Інколи можна зустріти навіть ототожнення правосвідомості суб'єкта з природним правом, яке протиставляється законам та судовій практиці, що виражають позитивне право¹⁴. Така точка зору видається цілком слушною, якщо розглядати правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів стосовно природного права. Хоча, з іншого боку, природно-правові ідеї свободи чи справедливості часто пристосовуються до позитивістського поняття правосвідомості: якщо закон – демократичний, заснований на позиціях моралі, рівності, справедливості, то відповідно й суб'єктивні ставлення (почуття) до такого закону, які входять до складу правосвідомості, будуть розглядатися теж з позицій природного права.

Та попри це слід відзначити, що переважна більшість визначень і подальша диференціація правосвідомості подаються сучасними вченими з позицій **позитивістського** праворозуміння. У цьому аспекті, видається оригінальною позиція Г.С. Остроумова, який характеризував правосвідомість як уявлення, поняття, ідеї, котрі виражають потреби в опосередкуванні поведінки людей державно-правовою волею. Він вважав, що виражати державну волю – означає закріпити відповідні юридичні права й обов'язки за певним колом осіб. І лише дотримання особою юридичних обов'язків внаслідок їх усвідомлення дозволяє існувати юридичним правам¹⁵. На нашу думку, дотримуватись певних суспільних (у тому числі й юридичних) обов'язків спонукає не лише державно-правова воля; а відтак і правосвідомість не може формуватися лише на основі почуття виконання обов'язку.

Загальна теорія позитивного права традиційно визначає правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом¹⁶. Дозволимо собі підтримати таке визначення, оскільки воно відображає усі широко визнані функціональні елементи правосвідомості, такі як інформаційний чи когнітивний (знання змісту принципів і норм позитивного права), оціночний або аксіологічний (ставлення до права) і регулятивний (установка, орієнтація на певну юридично значиму поведінку).

Проте, як відзначає О.В. Косаревська, у рамках і теорії права можна ще виділити певні напрями дослідження «позитивістської» правосвідомості¹⁷. А саме: її роль у застосуванні правових норм і зміцненні законності¹⁸; взаємозв'язок правової свідомості з правовими відносинами і моральністю¹⁹; виявлення характеру впливу правової свідомості на поведінку і діяльність особи²⁰; визначення функціональної ролі правової свідомості в цілісній структурі особистості фахівця²¹; виявлення співвідношення феноменів правової культури і правової свідомості різних категорій суб'єктів²²; описання особливостей прояву деформацій правової свідомості особи²³.

Проаналізувавши основні наукові позиції стосовно інтерпретації феномена правосвідомості, вважаємо, що для нашого дослідження найбільш прийнятним є так званий широкий (комплексний) підхід, який поєднує в собі інтерпретацію правосвідомості як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів щодо як природного (основоположні права людини), так і позитивного права.

Стосовно ж співвідношення праворозуміння та правосвідомості можна констатувати, що праворозуміння є іманентним, природним складником правосвідомості, адже правосвідомості, «очищеної» від праворозуміння, існувати не може. Більше того, праворозуміння становить базовий, стрижневий складник пра-

восвідомості.

1. *Философский словарь* / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.; *Философский энциклопедический словарь*. – М.: Советская энциклопедия, 1989; *Кикель П.* Краткий философский словарь // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/176/word/%D1%EE%E7%ED%E0%ED%E8%E5>.
2. *Новая философская энциклопедия: В 4-х т.* / Институт философии РАН, под ред. В.С. Степина. – М., Л.: Мысль, 2000. – Т. 3. – С. 589.
3. *Щедрин О.Г.* Этнические особенности русского правосознания: Дис. ... канд. юрид. наук – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 13.
4. *Демичев В.А.* Общественное сознание и духовная деятельность общества. – Кишинев: Штиинца, 1972. – 375 с.;
5. *Келле В.Ж., Ковальзон М.Я.* Формы общественного сознания. – М.: Политиздат, 1959. – 287 с.
6. *Келле В.Ж., Ковальзон М.Я.* Цит. работа; *Журавлев В.В.* Общественное и индивидуальное сознание. – М.: Знание, 1963. – 65 с.;
7. *Общественное сознание и его формы*. – М.: Политиздат, 1986. – 376 с.;
8. *Серов Ю.М.* Общественное и индивидуальное сознание. – М.: Мысль, 1964. – 264 с.
9. *Бурмистров В.А.* Место и роль правовой культуры в становлении правового государства. – Симферополь: Таврида, 1996. – 190 с.;
10. *Бурмистров В.А.* Роль правовой культуры в формировании социалистического правового государства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1991. – 17 с.;
11. *Керимов Д.А.* Правосознание и мировоззрение // Сов. государство и право. – 1975. – № 7. – С. 38–47.;
12. *Косаревська О.В.* Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України: Дис. ... канд. пед. наук / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. – Одеса, 2002. – 253 с.
13. *Муслумова Т.В.* Правовая культура подрастающего поколения: социально-философский анализ: Дис. ... д-ра филос. наук. – Уфа, 2004. – С. 116–117.
14. *Косаревська О.В.* Цит. праця. – С. 18.
15. *Рабинович П. М.* Сутність праворозуміння // Право України. – 2007. – № 9. – С. 4.
16. *Стовба О.В.* Праворозуміння vs. правосвідомість: проблеми і перспективи // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.info-prensa.com/article-324.html>
17. *Щедрин О.Г.* Цит. работа. – С. 47–55.
18. *Петерси О.* У некоторых чертах доктрины «возрожденного» естественного права // Критика современной буржуазной теории права. – М.: Прогресс, 1969. – С.128.
19. *Чичерин Б. И.* Философия права. – М., 1900. – С. 99.
20. *Ишкильдина Г.Р.* Правосознание молодежи (Проблемы становления и эволюции в современных условиях): Дис. ... канд. юрид. наук. – Уфа, 2002. – С. 10.
21. *Остроумов Г.С.* Правовое осознание действительности. – М.: Изд. «Наука», 1969. – С. 43–46.
22. *Рабинович П.М.* Основы загалної теорії права та держави: Навч. посібник. – Вид. 10-е, доп. – Львів: Край, 2008. – С. 108.;
23. *Луць Л.А.* Загальна теорія держави та права: Навчально-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). – К.: Атіка, 2008. – С. 134.;
24. *Юридичний словник-довідник / За ред. Ю. С. Шемшученка.* – К.: Феміда, 1996. – С. 514.
25. *Косаревська О.В.* Цит. праця. С. 22–23.
26. *Лукашева Е.А.* Правосознание, правовое воспитание и правовая культура // Сов. государство и право. – М., 1976. – №1. – С.18–25.;
27. *Недбайло П.Е.* Научные основы пропаганды правовых знаний // Рад. право. – 1972. – № 1. – С. 10–19.;
28. *Рейснер М.А.* Право. Наше право. Чужое право. Общее право. – М.-Л., 1925. – 240 с.
29. *Рябко И.Ф.* Правосознание и правовое воспитание масс в социалистическом обществе. – Ростов на Дону, 1969. – 250 с.;
30. *Якуба Е.А.* Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме. – М.: Мысль, 1989. – 180 с.
31. *Коновалова Е.В.* Правовая психология. – Х., 1990. – 198 с.
32. *Бура Н.А.* Функции общественного правосознания в условиях развитого социализма: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1985. – 18 с.;
33. *Темченко В.І.* Формування професійної правосвідомості працівників міліції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1993. – 16 с.
34. *Бурмистров В.А.* Правовая культура и перестройка. – К., 1989. – 233 с.;
35. *Рабинович П.М.* Правовое сознание студентов: Опыт исследования // Проблемы правоведения. – К.: Вища шк., 1982. – № 43. – С. 93–100.;
36. *Сливка С.С.* Професійна культура працівника міліції. – Львів: Вільна Україна, 1995. – 157 с.;
37. *Федик Є.І.* Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні

аспекти (на матеріалах діяльності навчальних закладів з підготовки молодших спеціалістів): Дис. ... канд. юрид. наук: – Львів, 1996. – 197 с. **23.** *Медведев В.С.* Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). – К.: НАВСУ, 1996. – 270 с.; *Медведев В.С.* Психология профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел. – К., 1999. – 412 с.